

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Alabán Péter:

*A társadalmi dezintegráció társadalomtörténeti összefüggései Ózdon
és környékén a rendszerváltozás után*

Témavezető:

Dr. habil. Valuch Tibor DSc egyetemi tanár, az MTA doktora

EGER, 2018

I. A disszertáció témája

„Szétesés, felbomlás, leépülés”. A dezintegráció kérdéskörét több lépcsőben szükséges és érdemes vizsgálni, azonban a fogalom nem köthető kizárólagosan a rendszerváltozás utáni időszakhoz, annak különböző formái megfigyelhetők már korábban is a helyi társadalomban, illetve annak egyes társadalmi csoportjaiban. Saját tézisem, hogy az általam vizsgált borsodi térségben reindusztrializáció helyett dezindusztrializáció zajlott a magyarországi posztindusztrializáció folyamatában. De vajon mi a jelentése az 1980-as évek végétől, főként a nyugat-európai szakirodalomban gyakoribbá váló reindusztrializáció kifejezésnek? A nehézipar, a vas- és acélgyártás, a bányászat egykori központjaiban az egyszerű embereket legalább annyira foglalkoztató probléma ez, mint az alábbi kérdések: az ipar által elhagyott térségeknek, településeknek mi lesz a sorsa, a volt ipari épületek, létesítmények megtölthetők-e új funkcióval, vagy az eltűnt ipari ágazatok és szakmák újraéledhetnek-e, a korábbi dezindusztrializációs folyamatok megfordíthatók-e?

Magyarország esetében megállapítható, hogy a piacgazdaságra történő áttérés nem tudta pótolni a megszűnő tradicionális ipari munkahelyeket a 20. század utolsó évtizedében a szolgáltató szektor bővülésével, az ipari foglalkoztatás szintje a szocializmushoz képest drasztikusan csökkent, majd stagnált. A dezindusztrializációt a volt ózdi kistérségben nem követte reindusztrializáció, nem jelent meg új ipari ágazat és nagyfoglalkoztató, amely növelni tudta volna a teljes foglalkoztatást. Az ide vezető út helyi szintű összehasonlító vizsgálata ugyanakkor részben társadalomtörténeti, részben szociológiai megközelítéseket igényel. A volt nehézipari körzetek (város és környezete) társadalomrajza, nemzetközi példák (pl.: Olaszország, Lengyelország, Románia) bevonásával szorosan illeszkedik ebbe a vizsgálatkörbe, hiszen a rendszerváltozás „igazi vesztesei” elsőként sokszor ezekben a térségekben jelentek meg nagy létszámban, kitörési stratégiáik pedig számos esetben nem vezettek egzisztenciálisan megnyugtató eredményhez. Különösen igaz ez a falvak világára, ahol az életesélyek, a fenntarthatóság, vagy éppen a megélhetés reményei szertefoszlottak pár év alatt. Az ipari körzetekben végbement átmenet nemzetközi szintű összehasonlító vizsgálatára számos esettanulmány áll rendelkezésre. Kiemelt példáim között az észak-borsodi iparvidékhez hasonló poszt-, illetve attól különböző reindusztrializációs folyamatokat igyekeztem szemléltetni.

A nemzetközi összevetés európai példái jó alapot szolgáltatnak arra, hogy párhuzamba állítsuk a kelet-közép-európai rendszerváltozás társadalmi hatásait, ráismerve olyan folyamatokra, mint a marginalizálódás, a munkanélküliség, az elszigetelődés, a leépülés, illetve a gazdasági és társadalmi stigmatizáció. Mindezek megjelennek az általam vizsgált térség és az egykori iparváros, Ózd kapcsán is, ahol a társadalom többségét alkotó volt ipari munkásság esetében nem beszélhetünk valódi kontinuitásról a rendszerváltozást követően, vagyis igazi „örökösei” nem lettek ennek a társadalmi csoportnak, miközben a gazdasági verseny legnagyobb vesztesei egyértelműen a romák voltak. Esetükben az iskolázatlanság, a képzettség hiánya, a munkanélküliség, illetve kisarányú foglalkoztatottság, a rossz szociális helyzet, az egészséges életre, tanulásra, megfelelő szocializációra alkalmatlan, szűk lakás mára lényeges társadalmi problémákká váltak. Ezek a negatív folyamatok ugyanakkor a városon kívül, a lecsúszott borsodi falvakban – a folyamatos lakosságcsere jeleként – még inkább érezhetők.

A gyári társadalom fennállása alatt mindig voltak félig integrált, vagy dezintegrált csoportok, ám ők a kisebbséget alkották. A gyár bezárása után azonban már az utóbbiak kerültek többségbe, ami új léthelyzeteket alakított ki és új alkalmazkodási stratégiákat követelt meg: például fekete- és szürkemunka, alkalmi munka, megélhetési lopás, külföldi munkavállalás. Az egykori acélgyári kolónián lakók közös identitástudattal rendelkező, jól meghatározható lokális közösségei felbomlottak, s megindult e városrészek, az egykori bányász- és munkáskolóniák pusztulása. A bezárt üzemek, munkaterületek, a mai város

összeérő gettósodó perifériái, az ipari körzet közeli és távolabbi falvai már látványukban is a sivárságra és a pusztulásra utalnak.

A fénykorában mintegy 14 ezer dolgozót foglalkoztató Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) leállása, több részre szakadása, részleges privatizációja a város helyzetét alapjaiban rengette meg, ami minden területen érezhető volt. A város mellett annak peremkörzete és vidéke is hasonló helyzetbe került, fejlődésük megállt, új lehetőségek kevés helyen adódtak. Milyen változásokkal járt mindez? Hogyan jelent meg és vált elterjedtté a mélyszegénység, a depriváció és ennek milyen hatásai lettek az elkövetkező évekre és az ezredfordulóra lokális szinten? Az alapfogalmak és a főbb kérdések tisztázásán túl a nemzetközi és hazai szakirodalom újabb és korszerűbb kutatásaira épülő műveit egyaránt felhasználtam, illetve törekedtem - a korábbiaktól eltérő módon – olyan új típusú vizuális források bevonására is, mint a fotó és a film. A magyarországi kohászat egykori fellegvárának számító Ózd város esetében mind dokumentumfilmek, mind fényképek tekintetében különösen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, azonban ezek feldolgozása eddig nem történt meg.

Az összehasonlító elemzések több szempontú megközelítést alkalmazva térben és időben is áttekintést tudnak nyújtani. Céлом egy olyan vázlatos összevetés elkészítése is volt, amely nemzetközi kitekintést nyújtva járja körbe az Észak-Borsodban történt változásokat, kiemelve a hasonlóságokat és a különbségeket. A hagyományos társadalmi kategóriák eltűnésével a tradicionális parasztság, illetve ipari munkásság átalakulása is lezajlott előttünk. Túlélni és megmaradni – e két lételem lett aktuális kérdés a rohamosan csökkenő létszámú elmaradott régiókban, miközben az egyéni életpályák vizsgálata egyént és közösséget egyaránt reprezentál. Már nem a munkaalapú normatív gondolkodás és viselkedéskultúra a lényeges, hanem a túlélés, a létfenntartás kényszere által meghatározott társadalmi magatartás és viselkedési normák váltak meghatározóvá, mindez pedig fenntartja, sőt állandósítja a társadalmi dezintegrációt.

II. Kutatástörténet és forráshasználat, fogalmi kérdések

A disszertáció témakörével kapcsolatos kutatásaimat lényegében 2002 óta folyamatosan végzem. A falvak társadalmának változásait nem csupán lakóhelyemen és környékén, hanem az ország több pontján terepgyakorlatok során is vizsgáltam (pl. Kiskunhalas, Sárpilis). Ózd környéke esetében Borsodnádásddal, Domaházával, Farkaslyukkal, részben a Tólápa teleppel, újabban pedig Kissikátorral foglalkoztam részletesebben, s ezeket a kutatási eredményeket igyekeztem disszertációmba is beépíteni. A történeti, társadalomtörténeti és néprajzi szempontokat fokozatosan kiegészítettem a szociológiai megközelítésekkel, így kezdtem el aktívabban foglalkozni a demográfia, a társadalmi csoportok, a társadalmi átrétegződés, illetve a történeti korszakokon belül a regionálisan és lokálisan kevésbé feltárt rendszerváltozás utáni időszakokkal, mindvégig társadalomtörténeti kontextusba állítva az adatokat és összefüggéseket. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) anyagai közül elsősorban az ÓKÜ felszámolásához, a borsodi iparvidék reorganizációjához készült beszámolókat, jelentéseket, levelezéseket, javaslatokat és előterjesztéseket, különböző adatszolgáltatásokat, létszámkimutatásokat, főkönyvi kivonatokat, helyzetfelméréseket és erről készült tájékoztatókat, pályázati anyagokat, stratégiákat használtam fel. A számos statisztikai forrás közül a népszámlálási és népmozgalmi kötetekkel, KSH kiadványokkal, helyi önkormányzati dokumentumokkal (pl. városfejlesztési stratégiák), valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltsége (volt munkaügyi központ) adatsoraival dolgoztam, utóbbiakhoz főként saját szerkesztésű ábrákat készítettem. A vizsgált környező települések vezetőivel kialakult jó kapcsolat révén számos önkormányzati adattárban őrzött irathoz hozzáférhettem, azokból képviselőtestületi ülések jegyzőkönyveit, egyes döntéseket, határozatokat, de több területet érintő adatszolgáltatást is áttekintettem, részben felhasználtam munkám során. A szakirodalom mellett helyi szerzők műveit, disszertációkat,

vagy abból készült publikációkat, szakdolgozatokat és kéziratokat is figyelembe vettem, mindvégig megfelelő forráskritikát alkalmazva. Az írásos dokumentumokat végül néhány esetben oral history interjúk készítésével egészítettem ki. Nemzetközi kitekintéssel – gazdasági és társadalmi rendszerváltozás, illetve posztindusztriális nyugaton és keleten – és a hazai szakirodalom vonatkozó kutatási eredményeit, vizsgálatait, összehasonlító elemzéseit vettem figyelembe (The Central and Eastern European Online Library).

Az 1989-1990. évi kelet-európai rendszerváltozások hatásvizsgálata során számos olyan vita bontakozott ki, amelyek viszonyítási alapként körüljárják és elméleti keretet adnak a modernizáció fogalmának. A mára idejétmúlt, evolucionista társadalomfejlődési értelmezések (pl. W. W. Rostow) mellett újfajta, az iparosodási szinttől már elrugaszkodó társadalomtípológiai megközelítésben a sokféle, sokirányú modernitást hirdető elméletek (pl. S. N. Eisenstadt: a modernitás plurális felfogása), illetve modernitáskritikák (pl. W. Benjamin) ragadhatók meg, amelyek alapján igazolást nyert, miszerint a modernizáció folyamata során Kelet-Európában, így Magyarországon is a gazdasági és a társadalmi átalakulás különvált, regionálisan és lokálisan, eltérő úton és sebességgel zajlott/zajlik. A modernizáció magyarországi megvalósulását Andorka Rudolf (1931-1997) a kudarcra ítélt kísérletek egyikeként értelmezte, Kornai János pedig a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet mozzanatait öt fő fázisra bontotta (Válság/Kihívás → Összeomlás → Átmenet → Megújulás → Konszolidáció). Szükségessé vált a kialakuló területi egyenlőtlenségek több szempontú vizsgálata is, amely – Kovách Imrénél - egyben a magyar vidék, a város és falu kapcsolatának, a település- és társadalomszerkezet aszinkron változásainak nyomon követésével kapcsolódott össze. Fontossá vált az 'underclass', a kirekesztettek rétegének vizsgálata, a prekariátus (létbizonytalanok) fogalmának körüljárása (pl. M. LaVaque-Manty), egyes rétegződéskutatások (pl. Kolosi Tamás), a mélyszegénység formáinak ábrázolása (pl. Ferge Zsuzsa), vagy éppen – más tudományterület (pl. közgazdaságtan) bevonásával – gazdaságtörténeti megközelítésben az új innovációs követelményeket támaztó posztfordista termelési rendszer (pl. Horváth Gyula) és a posztindusztriális társadalom hatásvizsgálata, illetve a romakérdést is elemző újabb szociológiai kutatások (pl. Fehér Katalin, Kovács Katalin, Ladányi János, Vidra Zsuzsanna, Váradi Monika Mária, Virág Tünde). Ennek háttérében áll, hogy a társadalom szerkezetének, a státus, a rétegződés, illetve a strukturális viszonyoknak a leírása jelenkorunk fontos tudományos kérdésévé vált.

Külön alfejezetben tértem ki a munkásság-kategóriákra és munkáslét magyarországi elemzéseire, hiszen már a rendszerváltozást megelőzően is jogosan merült fel dilemmaként, hogy a 20. század második felétől a fizikai dolgozó réteg strukturálisan nem feleltethető meg annak, mint ami előtte volt (Gyáni Gábor) a hagyományos parasztság eltűnéséhez hasonlóan (Juhász Pál, Kovách Imre, Márkus István, Szelényi Iván). Az „ipari népesség”, a „gyáripari munkásság”, a „városi proletariátus” kifejezés különböző kategóriákat takar, a fogalmi eltérések mögött pedig olyan szempontok állnak, mint az agráreredetű elemek megjelenése (átrétegződés folyamata), az etnikai háttér, az asszimiláció, vagy éppen a munkáslakás (Paládi-Kovács Attila). Egyes korabeli szociográfiák plasztikusan ábrázolva nemcsak az átmeneti társadalmi kategóriákat és létformákat, de hasonlóképpen használhatóak a probléma társadalomtörténeti megértéséhez és ábrázolásához egyes szociografikus regények is. Az átmeneti létformák, a paraszti átalakulás történeti elemzéséhez kiemelten fontosak ugyanakkor Katona Imre gyűjtései, Kemény István munkáskutatásai, Kuczi Tibor, újabban pedig Kovács Teréz, vagy Csíki Tamás munkái. A fogalmi közelítések tekintetében további olyan munkák szolgálhatnak támpontként, amelyek összegzései a legújabb kutatási módszerekre és eredményekre épülnek (pl. M. Pittaway, a Korall című társadalomtörténeti folyóirat tematikus 49. száma, Bartha Eszter, Majtényi György és Valuch Tibor művei, valamint a Múltunk folyóirat 2017. évi 2. számának tematikus blokkja).

Az ipari körzetekben végbement átmenet nemzetközi szintű összehasonlító vizsgálatára számos újonnan megjelent publikáció áll rendelkezésünkre. Kiemelt példáim között az észak-borsodi iparvidékhez hasonló poszt-, de-, illetve attól különböző reindusztrializációs folyamatokat próbáltam szemléltetni esettanulmányok alapján (pl. R. Garruccio, K. Pozniak, A. D. Kideckel, I. Parangoni). A hasonlóságok több esetben igazolódni látszanak: a rendszerváltozás okozta „törés” következtében a marginalizálódás, lemaradás, a munkanélküliség, az elszigetelődés, a romák létszámgyarapodása, illetve a leépüléssel együttjáró szlömösödés „stigmatizált” helyé váltóztatta a század utolsó évtizedében a volt nehézipari körzeteket, amely folyamatok hazai összehasonlító elemzésekkel is alátámaszthatók (ózdí összevetésben pl. Germuska Pál, Széman Zsuzsa).

III. Rendszervált(oz)ás helyi szinten: társadalmi változások Ózdon

A dolgozat talán legfontosabb és legkidolgozottabb részében a vállalati átalakulás folyamata és ez ehhez kapcsolódó intézményi (szakképző intézmények) és térbeli (elsősorban a munkástelepek) átalakulásának elemzése történik. A fokozatos iparfejlesztések és a közigazgatási változások eredménye volt Ózd „népesedési rekordja” 1981-ben (a város lakossága ekkor közel 50 ezer fő volt), azonban az 1980-as évek a város és környékének életében már a „hanyatlás” időszakának tűnik. Az elemzés tárgyához közelebb lépve hangsúlyozni kívántam, hogy a válságrégió létrejötte tekintetében döntően azok a gazdasági tényezők hatottak, amelyek már 1989 előtt felszínre hozták a legsúlyosabb problémákat. Az évtized eleji gazdasági válság a magyar vaskohóipart és ezen keresztül a környék iparát érzékenyen érintette, amelyet a rendszerváltás időszakát meghatározó privatizáció, illetve annak megannyi ellentmondása követett. Összefoglalóan megállapítható, hogy a rendszerváltozás gazdasági és társadalmi viszonylatban a legkiszolgáltatottabb helyzetben érte a várost. Itt tárgyalom részletesebben a városban élő a cigányság (a romák) helyzetét is. A rendszerváltást követően az Ózdon élő romák helyzete, szegénysége, a hozzájuk kapcsolódó önkormányzati intézkedések és fejlesztéspolitikai elképzelések (elsősorban a telepfelszámolásokhoz köthető, a Hétes és Velence telepen megvalósult fejlesztések) számos esetben tematizálódtak országosan, azt is mondhatjuk az elmúlt évtizedekben Ózd és a környező falvak helyzete szorosan összekapcsolódott a romák helyzetével és megítélésével. A telepeken élők helyzete több régióban mutat hasonlóságot: magas az inaktívak (pl.: munkanélküliek, szociális ellátásokból élők) aránya, magas az egy családon belüli gyermekszám, rosszak az iskolázottsági mutatók, jellemzően a város periférikus részein élnek. Elsősorban az arra való utalás, lényegkiemelés válik ennél a résznél fontossá, hogy az iparfejlesztés időszakában a városba költöző cigány családok az üzemi hierarchia legalsó szegmensébe való betagozódása, a közös munkahely hogyan alakította át a társadalmi és etnikai kapcsolatokat és mindez hogyan változott meg a gyár bezárásával. Utóbbi kapcsán a gyár, mint integráló erő elvesztése e kapcsolatokat alapjaiban rengette meg, tovább súlyosbítva a kialakult helyzetet. A kohászat jelenléte ráadásul az oktatás, a helyi szakképzés létjogosultságát is megalapozta, bázist teremtve mind a gyakorlati képzésnek, mind az utánpótlás kinevelésének. A bányák és a nehézipari üzemek bezárásával a szakmatanulás presztízse, jelentősége elveszett, mára – az országosan tapasztalható tendenciáknak megfelelően – szakemberhiány alakult ki.

A fejezet pontokba szedett gondolatai között az alábbiak emelhetők ki:

- Történeti és demográfiai előzmények Ózdon és az ózdi kistérségben: népmozgalom, korszerkezet, közigazgatási változások
- A túliparosodottság és az egyoldalú iparszerkezet következményei
- Az alapvető infrastruktúra súlyos hiányosságai, gyárbezárás, privatizáció
- A válságrégió létrejötte: munkaerő-piac és munkanélküliség

- Az oktatás és a szakképzés dezintegrációja, az egyoldalúan képzett munkaerő, a pénzügyi, kereskedelmi, vállalkozói, piaci ismeretek és tapasztalatok, valamint a nyelvtudás hiánya; az életképes szakmákat biztosító átképzési rendszer hiánya
- A népességcsökkenés, a képzett, diplomás, piacképesebb munkaerő elvándorlása
- Halmozottan jelentkező szociális problémák, szociális gettósodás, mélyszegénység
- A volt kolóniák pusztulása, szegregáció és a romakérdés
- Válságkezelés számos buktatóval és sikertelen kísérlettel

IV. A dezintegráció vizualitása: fotó és film

a) *A fényképek beemelése*: A gazdasági szerkezetváltás és rendszerváltozás társadalmi hatásait megörökítő fotók mára kordokumentummá váltak. A magyarországi kohászat egykori fellelegvárának számító Ózd város esetében mind dokumentumfilmek, mind fényképek tekintetében különösen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre. Társadalomtörténeti jelenőségüket hangsúlyozva a fotók, szocio-fotók (pl. Stalter György tólápai felvételei), fotóesszék, portrék vizualitásának beemelésével kívánjuk a jelzett korszak helyi társadalmának egy-egy átalakulási mozzanatát megragadó, új jelenségek megjelenését (pl. mélyszegénység, reménytelenség érzése) kamerával rögzített felvételeit, pillanatképeit elemezni, feldolgozni. Ennek több, a városhoz kötődő aktualitása is van. A kiemelt fotósok a következők:

- Benkő Imre (1943-), a World Press Photo pályázat többszöri győztese, hét fotóesszé album készítője, az autonóm riport műfajának egyik legjelentősebb magyar képviselője, aki 9 évig követte nyomon a kohászat leépülését Ózdon. Fotóesszéje – az 1996-os, 131 oldalas első kiadást követően – magyar és angol nyelven, jelent meg 2017 második felében, bővített formában, szerzői kiadásban, 210 fotográfiával.

- Mizerák István (1942-1998): az MTI és az ÓKÜ fotóriportere, aki születésének 75. évfordulójára 75 válogatott fotójából aktuális kiállítás tekinthető meg Ózdon a Digitális Erőműben. Az egykori iparvárosban – mai szóhasználattal - európai színvonalú életművet hozott létre, gyönyörű képei az izzó vas ragyogásában dolgozó munkásokat éppúgy életszerűen ábrázolták, mint a fizikai munka nehézségét, vagy az acélgyártás egy kívülálló számára lenyűgöző világát.

- F. Dobosy László (1949-): volt múzeumigazgató, aki édesapja, id. Dobosy László (1911-1995) mellett kezdve a fotózást számos korabeli felvételt készített, azokat rendelkezésemre bocsájtva és az interneten a nyilvánosság előtt is közzétéve. A kohóbontásról, az ipari létesítmények eltűnéséről készült képei a gazdasági szerkezetváltás és az ipari örökség folyamatos pusztulásának keserű emlékei, forrásértékük több az illusztrációtól.

Fő célkitűzésem volt hangsúlyozni, hogy a fotók felhasználása több tudományág számára is jelentős: a képi és vizuális ábrázolás nem csupán az illusztrálás eszköze, sokkal inkább fontos „adathordozó”, amely felvételek egész sorával képes munkafolyamatokat, társadalmi életképeket és helyzeteket, a városkép egészét egykor meghatározó építményeket, valamint településünk, Ózd „imázsát” a kollektív memóriában rögzíteni. A gazdasági és társadalmi rendszerváltozás helyi viszonyainak, összehasonlító elemzésekre is lehetőséget nyújtó megértése e források bevonásával válhat teljessé.

b) *A dokumentumfilmek beemelése*: Módszertani vonatkozásban (pl. Murai András, Elek Orsolya, a Korall tematikus 73. száma) a késő Kádár-kori filmszociográfiákra is utalunk. A Kádár-korszak második fele helyi társadalmának vizsgálatába – új forrástípusként - bevont filmszociográfia jelentőségét több tényező alkotja. A film, mint vizuális forrás „direkt módon tud foglalkozni társadalmi kérdésekkel, egyén és hatalom, személyiség és tömeg, kis és nagyobb közösségek, társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyának és problematikájának bemutatásával”, amelyen keresztül a „második gazdaság” és a „szocialista polgárosodás” viszonyrendszerét, lokális jelenségeit, az átalakuló társadalom új kereteit láthatjuk magunk előtt. Gulyás Gyula és Gulyás János (illetve a Balázs Béla Stúdió) filmjei ugyanakkor szinte az

utolsó pillanatokot rögzítették kamerával. A rendszerváltozás felé közeledve, majd a szerkezetváltozással bekövetkező gazdasági és társadalmi válság leginkább a magyar falvakat, az egyes nehézipari központok környezetét, illetve annak lakosságát sújtották legjobban. A filmszociográfia forrásértéke az elmúlt negyed század során felértékelődni látszik: a szocialista gazdaságot váltó piacgazdaság munkavilágának „alsó” rétegei, a társadalmi válságjelenségek összevetése, a mindennapok világának megjelentetése, szereplőinek megszólaltatása a hitelesség tekintetében a legfontosabb kordokumentumok közé emeli ezeket az alkotásokat. Túlélni és megmaradni – e két lételem ma is aktuális kérdés a rohamosan csökkenő létszámú elmaradott régiókban. Az egyéni életpályák vizsgálata egyént és közösséget egyaránt reprezentál. Célunk a filmszociográfia társadalomrajzának elemzése, módszertani jelentőségének kiemelése, az „új műfajként” kezelt riport forráskritikája, mindezekon keresztül pedig a munkavállalás formáinak, a munkavégzés lehetőségeinek és a megélhetést biztosító tevékenységeknek a számbavétele a társadalmi jelenségeken át és a „vidék hangján” keresztül.

A „Domaházi hegyek között...” képkockáin feltűnő, az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) árnyékában megbúvó vidék, a falu világa az 1970-es évek végének, az 1980-as évek elejének állapotát tükrözi. „Sápadt” emberek, városba vágyó, elköltözni kívánó fiatalok, megkésztet polgárosodás. A barkó etnikum sajátosságait őrző község a palóc néprajzi kutatások egyik bázisa volt. A munka világát évszázadokon át dominánsan meghatározó agrárium, a természeti környezetet jelentő földeken, réteken és erdőkben folytatott gazdálkodás mellett/helyett azonban a második világháború óta egyre inkább a biztosabb egzisztenciát, kiszámíthatóságot jelentő ipari munkavállalás lényegében, mint egyetlen kitörési stratégia a meghatározó. Az egyes forgatási helyszínek között a gyár, az iparvasút, egy-egy üzemegység a munka világának legalább olyan fontos szemléltetése, mint a faluhatár, vagy a „polgárosodás útjára lépő” egyes szereplőivel maga a falu.

Ózd vonatkozásában a rendszerváltás vesztesei jelennek meg Almási Tamás (összevetésképpen Schiffer Pál) dokumentumfilmjeiben. Az Ózdi sorozat alkotásai tíz év távlatában (1987-1997), majd az ezredfordulót követően is nyomon követték kamerával a helyi eseményeket. Az általam kiemelt 7. darabjának címe, a „Meddő” nemcsak az ipari „terméketlenségre” utal, kifejezi a mélyszegények (főként a romák) reménytelenségét is, így a film szociofotókhöz hasonló jelentőségű társadalomtörténeti forrásnak tekinthető. Segítségével a depriváció és az etnicitás kapcsolata is jól szemléltethető, márpedig utóbbi része lehet egy többdimenziós szegénység-megközelítéshez, figyelembe véve az oktatási, munkaerő-piaci, lakhatási, jövedelmi dimenziókat is. A kiragadott jelenetek (a helyszínek pontos megadásával) a kialakult társadalmi viszonyok kordokumentumai, amelyeket a hatalom viszonyulása és a lecsúszott rétegek szemszögéből vizsgáltam az adott fejezetben.

V. Válságban a vidék: a falvak világa (esettanulmányok)

A posztindusztrializáció időszakában végbement változásokat a volt iparváros, Ózd mellett a dezindusztrializáció környező települések fejlődésére gyakorolt hatásain keresztül szerettem volna felmérni. A volt iparváros környéki falvak világához, társadalmi átrétegződéséhez és a szegénységvizsgálatokhoz esettanulmányként az alábbi települések szolgáltak: Borsodnádásd, Domaháza, Farkaslyuk, Tólápa, míg újonnan bevont vizsgálati területként Kissikátor. Az egykori bányászkolóniákat külön alfejezetben szemlélve az ágazat leépülésével a munkássághoz hasonló módon ez az identitás is eltűnt, pedig az ipari táj arculatának hosszú ideig az egyik meghatározó, társadalomformáló részét képezte. A jelenleg is Ózdhoz tartozó Somsályt korábban részlegesen, az Ózdtól különvált Farkaslyukot, illetve a Tólápa telepet részleteiben érintő változásokat a gazdaság, a társadalom és a kultúra oldaláról megközelítve a disszertációban vizsgáltam azon válságjelenségek megvilágítása révén, amelyek egy adott válságrégió belül a rendszerváltozás igazi veszteseit helyezve előtérbe az egykor lakó- és munkahelyet jelentő közeg, illetve az ott (meg)maradt (vagy nem maradt)

létfeltételek széteséséhez vezettek. Farkaslyuk esetében a felvázolt háztartáselemzés a gyermekszegénységet alapvetően meghatározó, az anyagi jóléttel összefüggő, illetve nem összefüggő dimenziók (jövedelmi szegénység, anyagi depriváció, lakáskörülmények, szülők munkaerő-piaci helyzete; illetve oktatási jóllét, egészségi állapot, életmódkockázat és devianciák) terén negatív jövőképet vázolt fel, míg Tólápa esetében egy szegregátum kialakulásának történeti folyamata rajzolódott ki.

A továbbiakban kiemelt példák között a 2001-ben várossá vált Borsodnádásd újabb példája annak, hogy a gyár elvesztése a generációkat jellemző munkás és lokális identitás gyors összeomlásával járt, miközben települési szinten a statisztikákban is látható, hogy a munkaerőpiacon a „munkanélküli” kategória hivatalosan addig nem létezett. A munkások lokális identitását itt tanulmányozva sajátos szimbiózis látszódik, amely az egyéni boldogulást, mind a szakmai szocializációt, mind pedig a lokális társadalom struktúráját nagyban meghatározta. Az általam több éven keresztül kutatott Domaháza merőben más esettanulmányként szolgál. Mezőgazdasági (főképp állattartó), egykor kisenemesi településként csaknem a legkésőbb „ragadta” magával az iparosítás és a gyári munkavállalás fokozatosságra épülő folyamata, 1990 utáni leépülése azonban hasonló, jelen állapota ugyanakkor a gyár és a bányák által életre hívott települések, kolóniák sorsában osztozik érdemben megnevezhető kitörési pont nélkül. Foglalkozási lebontásban az ipar domináns szerepe a körzetben talán a legkésőbb, de vitathatatlanra vált 1945 után a település (és környéke) lakóinak megélhetése tekintetében, miközben az agrárium fokozatos leépülésének lehetünk szemtanúi. 1990 után a terjedő szegénység és a romakérdés összefüggései vizsgálatainak egyik szegmense Domaházán is a szegregátumok kialakulása lett, hagyományos társadalmi csoportja eltűntek, a közösséget egybetartó erőt napjainkban a még mindig létező és aktív hagyományörzés jelentheti. A kutatásokba újonnan bevont Kissikátor az aprófalvak országos szintű problémáira igyekszik felhívni a figyelmet. Mivel a demográfiai és társadalmi problémák halmozott jelenléte a gazdasági teljesítményt is jelentősen befolyásolja, a település számára a népességmegtartó erő és az elöregedés megállítása az egyik legfontosabb kihívás.

VI. Köszönetnyilvánítás

Köszönet illet mindenkit, akik kutatásaimban és értekezésem megírásában támogattak. Elsődlegesen témavezetőmet, Dr. Valuch Tibort, hogy kritikai észrevételeivel és javasolataival az értekezésem megírásában komoly segítséget nyújtott, miközben a szakmai fejlődésemet is sokrétűen minden támogatta / segítette. Az általa irányított REWORK OTKA Kutatócsoport tagjaként számomra is lehetőség nyílt a modernkori társadalom kérdéseit több szempontból és új forrásokkal, módszerekkel tanulmányozni. Köszönöm tanácsait, tanulmányutakba, konferenciákba, tanulmányok írásába történő bevonásomat, mindazt a sok törődést, amit az évek során tőle kaptam. Ózdi kötődése mellett példamutatása, segítőkészsége, szakmai érvelései sok támogatást adtak nekem. Hálával tartozok továbbá a pályán elindító, a társadalomtörténet szakirány felé fordító Dr. Ö. Kovács Józsefnek, aki a Miskolci Egyetem BTK akkori Újkori Magyar Történeti tanszékén merőben új kezdeményezésként és irányvonalként felfigyelt mindazokra, akik akarnak, tudnak és képesek is ezen a szakterületen kutatni. Sajátos és érdekes, de pont ezért szép az a kapcsolat, amely az ún. „veszprémi műhely”-hez köt. 15 évet is meghaladó kapcsolatunk révén a Comitatus Társadalomkutató Egyesület és az azonos című Comitatus Önkormányzati Szemle folyóirat alapító főszerkesztője, Dr. Agg Zoltán adjunktus (Pannon Egyetem TNTI) patronálása, a részemre nyújtott számtalan publikálási lehetőség, amely a természetszerű köszöneten túl bizakodást is jelent, hogy ez még nagyon sokáig így maradhat közöttünk. Rajtam kívül a városom, Ózd is sokat köszönhet Dr. Paládi-Kovács Attila professzor emeritusnak, a város 2000-ben megválasztott díszpolgárának, aki a helyből indult kezdeményezés, a Barkóság konferenciák állandó levezetőjeként, illetve a Studia Barkonum köteteinek (1-5.) lektoraként nyújtott önzetlenül sok segítséget. Külön

köszönet illeti meg az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája vezetőit, illetve valamennyi oktatóját az abszolutóriumig vezető úton való támogatásért, a doktorandusz hallgatók pártolásáért és a korszerű, hasznosítható tudás megszerzéséért, hiszen az ott megismert szellemi és tudományos sokféleség inspiráló volt kutatásaim során is. Végül pedig hálával tartozok az előopponenseknek, így Dr. Virág Tündének és Dr. Majtényi Györgynek, hogy szakmai véleményeikkel pontosították, javaslataikkal kiegészítették, teljesebbé tették disszertációm első változatát.

VII. A témához kapcsolódó publikációs jegyzék

ÖNÁLLÓ KÖTETKÉNT:

Alabán Péter: Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája. Ózdi Művelődési Intézmények, Domaháza-Ózd, 2010 (246 o.)

TANULMÁNYKÉNT:

1. Alabán Péter: Falu a szocializmusban: Domaháza 1945-1989. In: Comitatus 2003/6. 57-66.
2. Alabán Péter: Társadalmi viszonyok Ózdon a rendszerváltozás után. In: Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.): Lakóhelyünk Ózd. 15. szám. Ózdi Művelődési Intézmények - Lajos Árpád Honismereti Kör, Ózd, 2007. 26-39.
3. Alabán Péter: A rendszerváltozás társadalmi kérdései Ózdon. In: Comitatus 2008/9-10. 115-129.
4. Alabán Péter: Falu, város vagy faluváros? Borsodnádásd és a városi rang kritériumai. In: Comitatus 2010/3. 70-79.
5. Alabán Péter: Demográfiai és társadalmi változások Borsodnádásdon a 20. század második felében. In: Comitatus 2012/1-2. 63-78.
6. Alabán Péter: „Siktából” az utcára. Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain. In: Korall 2012/49. 82-105.
Online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00040/pdf/EPA00414_korall_2012_49_082-105.pdf
7. Alabán Péter: Kitorési stratégiák, új fejlesztési koncepciók Ózdon: a Rombauer-terv. In: Comitatus 2012/9-10. 3-16.
8. Alabán Péter: Az ipari munkásság fogalmi keretei a hazai társadalomtörténeti irodalomban. In: Alabán Péter (szerk.): Táj – Nép- Hagyomány. Tanulmányok a Barkóságról – Studia Barkonum. Újra Ózdért Közhasznú Egyesület, Ózd, 2013. 86-97.
9. Alabán Péter: A vidék válságai. Az ipari válságzóna jelenségeinek összefüggései a rendszerváltozás után az észak-borsodi bányásztelepülések példáján. In: Korall 2013/54. 118-140. Online: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00045/pdf/EPA0414_korall_54_118-140.pdf
10. Alabán Péter: Demográfiai és társadalmi változások Farkaslyukon a rendszerváltozás után. In: Fürjes Judit (főszerk.): Farkaslyuk 1914-2014. A farkaslyuki szénbányászat 100 évéről (1914-2014). Farkaslyuk Község Önkormányzata, Eger, 2014. 363-376.

11. Alabán Péter: Farkaslyuki remények az ezredforduló után: Válságjelek és kiútkeresés egy Ózd környéki bányásztelepülésen. In: Comitatus 2014/216. 29-42. Online: http://www.mrtt.hu/files/comitatus/comitatus_2014_tavasz.pdf
12. Alabán Péter: A parasztpolgár embertípus Észak-Magyarországon és a Felvidéken a második világháború után. In: Alabán Péter (szerk.): Falu – munka – ember. Tanulmányok a Barkóságról. Studia Barkonum II. Alapítvány Szentsimon Fejlesztésére - Újra Ózdért Közhasznú Egyesület, Ózd, 2014. 196-216.
13. Alabán Péter: Parasztpolgárok vagy vállalkozók? Utóparaszti csoportok a Felvidéken. In: Bóna László - Hajdú Anikó (szerk.): Nemzet és kisebbség. Társadalomtörténeti változások a XIX-XX. században. TéKa, Komárno-Kormárom, 2014. 283-296. Online: http://www.te-ka.sk/wp-content/uploads/2016/04/Nemzet-és-Kisebbség_Národ-a-menšina.pdf
14. Alabán Péter: Szakma, hiányszakma és a munkaerő-piac változásai (125 éves az ózdi szakképzés). In: Comitatus 2014/217. 30-43. Online: http://www.mrtt.hu/files/comitatus/comitatus_2014_osz.pdf
15. Alabán Péter: Rural societies with industrial workers in Northeast Hungary. In: Hungarian Studies 2015/1-2. 135-146. Online: http://epa.oszk.hu/01400/01462/00051/pdf/EPA01462_hungarian_studies_2015_1-2_135-146.pdf
16. Alabán Péter: Bányász - vidék - társadalom. (20-21. századi helyzetkép Észak-Borsodban). In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Rendi Társadalom - Polgári Társadalom 28. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2016. 597-618. Online: https://www.academia.edu/30575446/Alabán_Péter_Bányász_vidék_társadalom_20_21._századi_helyzetkép_Észak-Borsodban?auto=download
17. Alabán Péter: Emlékező mozaikok: A munka világa a Kádár-korszak vidéki Magyarországon. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): Munkások '56. Az 1956-os Intézet 2016-2017-es évkönyve. 1956-os Intézet, Budapest, 2017. 180-209.
18. Alabán Péter: Emberek a meddőhányón: Mélyszegénységi szintek és hatalmi szereplők Ózdon a rendszerváltás idején. In: Múltunk 2017/2. 117-151. Online: http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2018/04/alabanp_17_2.pdf
19. Alabán Péter: Munkásság-kategóriák és munkáslét: Kutatások és fogalmi keretek az ipari munkásság történeti kutatásában az észak-borsodi iparvidék vizsgálatának példáján. In: Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.): Egy másik Kelet-Európa. Munkás-és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2017. 29-53. Online: http://real.mtak.hu/65083/1/pittawaytordelt_0828_u.pdf
20. Alabán Péter: A dezintegráció és deindusztrializáció társadalmi jelenségei a volt ózdi nehézipari körzetben. In: Comitatus 2018/227. 37-45. Online: http://www.mrtt.hu/files/comitatus/comitatus_2018_tavasz.pdf